

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) // Вісник Харківського державного університету. – № 396: Історія. – Вип. 29. – Харків, 1997. – С. 115 – 123.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

8. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. — 1987. — Вып. 32.
9. Морозов Л. Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (Из истории ликвидации капиталистических элементов города 1926–1929 гг.). — М., 1960.
10. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. — Харьков, 1992.
11. Лортикян Э. Л. План и рынок в хозяйственной системе нэпа: исторический опыт Украины. — Харьков, 1992.
12. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923–24 гг. К IX Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Харьков, 1925.
13. Рух цін на Україні в 1922 р. — Харків, 1924.
14. Рух цін на Україні в 1923 р. — Харків, 1925.
15. Рух цін на Україні в 1924 р. — Харків, 1926.
16. Рух цін на Україні в 1926–27 р. — Харків, 1929.
17. Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат. екон. нариси. — Харків, 1929.
18. Офіційний бюлетень Наркомфіну УРСР. 1926.
19. Хозяйство Украины: Ежемес. журн., посвященный вопр. экономики Украины.
20. ЦДАВО Украины.

В. М. Мацюцький

КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД У СЕЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (20-П РОКИ)

Сьогодні, коли економіка України перебуває в глибокій кризі, у числі першочергових завдань істориків стоїть участь у подоланні кризових явищ. У пошуках виходу з кризи українцям слід враховувати не тільки поради іноземних економістів, але й власний досвід. Ознайомити ж громадськість з досвідом минулого повинні історики.

З огляду на кризовий стан сільського господарства країни важливим є пошук у минулому цієї галузі відповідей на деякі запитання сьогодення. У зв'язку з цим корисним буде дослідження кооперативної діяльності земельних громад, зокрема — вивчення кооперативної діяльності земгромад Лівобережної України.

Аналіз історичної літератури показує, що кооперативна діяльність земельних громад вивчена недостатньо. Аспект діяльності земгромади як найпростішої форми кооперативу в масштабах УСРР висвіт-

люється тільки в двох працях В. В. Калініченка [1; 2]. Кооперативна діяльність земельних громад у Лівобережній Україні досі істориками не досліджувалась.

На початку треба сказати кілька слів про те, як створювалися земельні громади. Правове оформлення інституту земгромад здійснив Земельний кодекс УСРР 1922 р., що проголосив земельними громадами усі існуючі сільські громади [3, ст. 42]. Напередодні вступу Земельного кодексу 1922 р. у дію в користуванні населення, об'єднаного у сільські громади, знаходилось 90% загальної кількості придатних земель Лівобережжя [4, с. 66]. Сільські громади пореволюційних років не слід ототожнювати з дореволюційними сільськими громадами. До Жовтневої революції сільські громади були водночас і земельно-господарськими об'єднаннями селянських дворів, і низовими органами державної влади. Після революції функції низових адміністративних одиниць стали виконувати сільради. Сільські громади як такі радянською владою ліквідовані не були. З передачею функцій низової ланки державного управління сільрадам поле діяльності сільських громад звузилося, але вони не перестали діяти.

Кодекс 1922 р. не покладав на земельну громаду обов'язку виконувати адміністративні функції. Земельна громада постала як об'єднання дворів, котрі в межах відокремленого від відводів інших земгромад відводу одноосібно користувалися землями сільськогосподарського призначення і брали участь в експлуатації угідь громадського користування. Двори, що складали земельну громаду, могли мати спільні земельно-господарські інтереси, які й повинна була задовольняти земгромада.

Згідно з Земельним кодексом 1922 р. землекористування в УСРР було можливим лише в складі земгромади [3, ст. 10]. Тобто всі окремі господарства, що мали в своєму користуванні землі сільськогосподарчого призначення, мусили входити до складу земельної громади. Господарства, котрі користувалися землею у хутірській та відрубній формах і напередодні запровадження інституту земгромад не належали до складу сільської громади, прилучалися до найближчої земельної громади [5, ф. р. — 2014, оп. 1, спр. 48, арк. 314, 448; ф. р. — 3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 6, ф. р. — 5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 7, ф. р. — 847, оп. 1, спр. 638, арк. 48, 70]. У тих районах Лівобережжя, де існували суцільні масиви хуторів та відрубів, за територіальною ознакою утворювалися земгромади, що об'єднували тільки господарства, які користувалися землею у хутірській і відрубній формах [5, ф. р. — 2014, оп. 1, спр. 48, арк. 363;

ф. р. — 3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 7, ф. р. — 847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18; ф. р. — 1574, оп. 3, спр. 22а, арк. 610].

Земельна громада — не застигле явище, а динамічна система, в якій взаємодіяли, уживалися, протидіяли елементи минулого й сучасного. Одні елементи, успадковані від сільських громад, послаблювалися і відмирили, інші виникли й набували вагомості. Про один з елементів нового у діяльності земельних громад Лівобережжя і піде мова.

Документи, датовані 20-ми роками, свідчать, що системи землеробства, успадковані від колишніх часів, заважали селянським господарствам підвищувати продуктивність [8]. Підвищити продуктивність своїх господарств селяни могли тільки через перехід до поліпшених систем землеробства. Засобом підвищення продуктивності селянських господарств могли стати правильні багатопільні сівозміни. Однак було кілька чинників, що перешкоджали переходу поодиноких господарств від відсталого трипільля чи рябопільля до багатопільних сівозмін. Один з них — наявність у земельній громаді черезсмужної (общинної або дільничо-черезсмужної) форми землекористування [8, с. 18]. Намагаючись нейтралізувати дію черезсмужних форм землекористування як чинника, котрий перешкоджував запровадженню багатопільних сівозмін, селяни звертали увагу на громадські багатопільні сівозміни. За клопотанням загальних зборів (вищих розпорядчих органів земельних громад) земгромад з черезсмужними формами землекористування громадські багатопільні сівозміни організували під час землевпорядження їхніх відводів. На 1 жовтня 1927 р. на Лівобережній Україні громадські сівозміни було організовано у 448 земельних громадах [9, с. 16]. І кількість земгромад, що переходили до громадських багатопільних сівозмін, продовжувала зростати. При землевпорядженні 1928 р. 99,7% сівозмін, які організовувалися у земельних громадах Лівобережжя, склали громадські багатопільні сівозміни і лише 0,3% припало на трипільля [10, с. 47].

При організації громадської сівозміни відвід земгромади поділявся на кілька полів, залежно від обраного типу сівозміни. На Лівобережній Україні найбільш поширеною була 4-пільна сівозміна. Менш розповсюдженою була 6-пільна. Ще рідше зустрічалася 5-пільна. Найменш поширеними були 7- та 8-пільні сівозміни [9, с. 16; 10, с. 47]. Усі двори громади отримували ділянки в кожному полі сівозміни. Ділянки у полях сівозміни нарізалися відповідно до права двору користуватися певною кількістю ріллі. Постановою земельної громади повинні були встановлюватися, у залежності від обраного

громадою типу громадської сівозміни, один або два охоронні лани. Охоронну роль могли виконувати чорний, чистий чи зайнятий пар та просапний лан. Відведенням частини ріллі під ранній пар та засаджуванням своїх ділянок у просапному клину просапними культурами, під час вирощування яких можна було провести на цих ділянках боротьбу з бур'янами, господарі досягали відновлення родючості ґрунту. А цілком витриманою громадська сівозміна вважалася за умови, коли усі господарства громади щороку заводили охоронні ділянки та з року в рік здійснювали правильне чергування культур на своїх ділянках у полях сівозміни.

При виконанні громадської сівозміни поєднати інтереси кожного окремого двору з громадськими інтересами могла тільки земельна громада. Земгромада узгоджувала інтереси одного і всіх. Громада вживала заходів, що забезпечували дотримання сівозміни дворами. Так, 26 серпня 1928 р. загальні збори Майорівської земельної громади Ізюмської округи розглядали питання про виконання громадської сівозміни. Ухвалили: «Вести посів у полях тільки черговими культурами» [7, ф. р. — 2770, оп. 1, спр. 22, арк. 179]. 21 березня 1928 р. загальні збори Рогинської земгромади Роменської округи доручили сільському товариству взаємодопомоги допомогти малосильним господарствам засіяти їхні ділянки у полях громадської сівозміни [6, ф. р. — 5822, оп. 1, спр. 848, арк. 260]. У квітні 1928 р. Дмитрівська земельна громада Полтавської округи «влаштувала суботник і засіяла землю бідноти, яка не... [мала] тягової сили і насіння» [11, 1928, 20 квіт.].

Громадську сівозміну потрібно було закріплювати проведенням різних агротехнічних заходів. Земгромада створювала умови для того, щоб такі заходи можна було провести, визначала порядок проведення цих заходів, при потребі спонукала окремі двори визнати необхідність того чи іншого заходу і взяти участь у його проведенні. Так, загальні збори Татарівської земельної громади Ніжинської округи навесні 1927 р. ухвалили коштом громади утримувати агронома [12, 1927, 30 берез.]. Земгромада села Лучки Кременчуцької округи навесні 1928 р. виділила «100 карб. грошей на придбання формаліну для протруювання засівного матеріалу» [13, 1928, 14 квіт.]. Весною 1928 р. Шевченківська та Полковничанська земельні громади Харківської округи з тим, «щоб жоден господар не сів неочищеним і непротруєним зерном», організували очистку і протравлювання посівного матеріалу [14, 1928, 27 трав.]. Влітку 1929 р. загальні збори Малківської земельної громади Прилуцької округи

винесли ухвалу, зобов'язуючу господарства громади провести лущення стерні та потравити і очистити зерно, призначене для осінньої сівби [11, 1929, 3 верес.].

З введенням громадської сівозміни перед земельною громадою, як об'єднанням індивідуальних селянських господарств, відкривався прогресивний шлях розвитку. Громадська сівозміна давала селянським господарствам змогу позбутися відсталого трипілля чи рябопілля, встановити правильне чергування культур, завести ранні пари, односортні посіви, проводити, маючи упевненість в отриманні від цього вигоди, агротехнічні заходи. З введенням громадської сівозміни створювалися сприятливі умови для колективного користування складними сільськогосподарськими машинами через земгромаду. Останнє було дуже важливим, оскільки високопродуктивна сільськогосподарська техніка, що дорого коштувала, не виправдовувала свою високу вартість у дрібнотоварному селянському господарстві Лівобережжя за умови її одноосібного використання. Сумський окрвиконком, підбиваючи підсумки окружного сільськогосподарського конкурсу 1928 р., відзначав: «Конкурс довів, що вже низка земгромад запровадила у себе правильну громадську сівозміну, поширила травосіяння у зайнятому парі, регулярно... [застосовує] гній та штучне угноєння і раціонально обробляє землю та переводить засів, влаштувала... [громадські] прокатні, зерноочисні... пункти і переводить засіви хлібів чистосортним насінням» [15, с. 16]. У доповідній записці Кременчуцького окружного земельного відділу, надісланій 22 грудня 1928 р. до Наркомзему, відзначалося: «В окрузі є земгромади, що витримують громадські сівозміни в цілому або паропресапні клини, переводять засів чистосортним насінням, очистку насіння, боротьбу зі шкідниками...» [16, ф. 27. оп. 9. спр. 268. арк. 29]. Члени багатьох земгромад Лівобережжя організували спільне користування складними сільськогосподарськими машинами. Для прикладу тут можна згадати Грузлянську земельну громаду Ніжинської округи, Локнянську, Панасівську, Цотопихівську земгромади Роменської округи, господарства яких колективно користувалися тракторами [16, ф. 27, оп. 9, спр. 268, арк. 14, 15, 16].

Врожаї, зібрані селянськими господарствами земельних громад з витриманими громадськими сівозмінами, набагато перевищували врожаї, зібрані господарствами громад, що не перейшли до громадських сівозмін. За даними Полтавського окружного земельного відділу, у 1927 р. врожайність озимої пшениці у деяких земгромадах, котрі витримували громадські сівозміни, склала 165 пуд. з 1 дес., куку-

рудзи — 211 пуд., соняшника — 85 пуд. Аналогічні показники для громад, що не перейшли до громадських сівозмін, пересічно по окрузі склали відповідно: 85, 115 та 45 пуд. [11, 1928, 13 січ.]. Із Сумської округи у 1929 р. сповіщали, що урожаї у земельних громадах з витриманими громадськими сівозмінами перевищують «звичайні селянські врожаї не менш як на 25-30%» [15, с. 16].

Індивідуальні селянські господарства — складові земельних громад — об'єднували свої зусилля не тільки для вирішення питань, пов'язаних із виконанням громадських сівозмін. З метою збільшити земельну площу, на якій можна було вести господарство, члени земгромад спільними зусиллями проводили заходи з меліорації або рекультивациі непридатних земель. Так, Куликівська земельна громада Полтавської округи у 1927 р. осушила 140 дес. болота [17, с. 7]. Земгромади Ізюмської округи у 1926/27 р. засадили сосною, деревами листяних порід та шелюгою 837,72 га пісків [7, ф. р. — 847, оп. 1, спр. 80, арк. 268]. Земельні громади Полтавщини у 1927 р. здійснили таких посадок на пісках на площі 1445 га [18, с. 4].

Маючи на меті розвиток та удосконалення садового промислу в господарствах своїх членів, земгромади заводили групові сади. Співробітництво з іншими господарствами у справі заведення вископродуктивного саду мало бути корисним для кожного з господарств земельної громади. Земгромада брала на себе обов'язок виклопотати довготерміновий кредит на покриття витрат з організації саду, дбала про набуття саджанців, забезпечувала участь в організації саду фахівців, котрі давали селянам потрібні консультації. Так, у Люботинському районі Харківської округи «протягом 1926–27 року земгромади насадили групових садків на площі... 35 гектарів». Фінансувалася організація цих садів так: половину грошей «дали земгромади, а друга половина була з довготермінового кредиту на три роки». «Всю роботу проводили за вказівками та під доглядом фахівців земельного відділу» [13, 1928, 28 листоп.]. У Першотравневій земгромаді Полтавської округи навесні 1928 р. було насаджено 14 дес. групового саду. Щепи яблунь та груш для цього саду земгромада придбала у Полтавському державному садовому розсаднику. Полтавський сельбанк видав організаторам саду довготерміновий кредит на суму 700 крб. З власних коштів селяни витратили близько 900 крб. [19, с.3-4].

З метою поліпшення скотарства у господарствах своїх членів земельні громади набували, і утримували племінних плідників. У ринкових умовах 20-х років для індивідуальних селянських господарств Лівобережжя головною проблемою ставало не підтримання

належного їм поголів'я худоби на певному кількісному рівні, а постійне поліпшення продуктивних якостей цієї худоби. Потребу у поліпшенні якості худоби можна було задовольнити через використання для запліднення маток племінних плідників. Однак для селянської родини було нераціональним утримувати плідника для потреб свого господарства, оскільки вартість утримання плідника була для індивідуального господарства непомірно високою і не могла окупи-тися приплодом. Тому користування племінними плідниками набувало усупільнених форм. Породистих плідників утримували різні селянські об'єднання. Усупільнене користування племінними плідниками здійснювалося і через земгромади. Причому земельні громади організовували справу по підборі і утримання плідників не гірше за скотарські кооперативи. На користь даного твердження свідчать, зокрема, матеріали окружних конкурсів сільського господарства 1926 р. У переліку досягнень Наугольнівської земельної громади Куп'янської округи зазначалося: «Громада забезпечена гарними бугаями й не було випадків, щоб корів покривали неухваленими бугаями. Земгромада взагалі має багацько племінної худоби» [20, с. 5]. «Хуторяни віддають багато уваги скотарству: корови та свині покрито племінними ухваленими плідниками, хутірська громада має злучний пункт», — відзначалося у переліку досягнень земельної громади хутора Кривицький Ніжинської округи [20, с. 7]. Подібні досягнення були і у інших земгромад Куп'янщини та Ніжинщини, що взяли у 1926 р. участь в окружних конкурсах сільського господарства [20, с. 5, 7]. 9-10 червня 1928 р. у селі Безлюдівка Харківського району відбулася районна скотарська виставка. Перші премії за бугаїв червоної німецької породи на цій виставці дісталися земельним громадам, хоча там були представлені і бугаї кооперативних скотарських товариств [14, 1928, 26 черв.].

У діяльності земельних громад Лівобережжя були присутні ознаки діяльності кооперативних організацій. У багатьох випадках індивідуальні селянські господарства, що входили до складу земгромади, кооперувалися, не створюючи при цьому якихось спеціальних організаційних структур. Для вирішення значної кількості питань двори фактично ставали кооперативними організаторами, а організаційною формою, котра висувалася життям для вирішення цих питань, ставала земельна громада. Члени земгромади зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій або операцій. Селянський двір за таких обставин залишався цілком самостійною господарською одиницею. Є всі підстави стверджувати, що земельні

громади мали риси тих кооперативів вертикального типу, про які писав у свій час О. В. Чайнов [21].

Даючи загальну оцінку кооперативним починанням у діяльності земельних громад Лівобережжя, слід підкреслити, що вони являли собою чисто практичні підприємства дрібних господарів, просякнуті комерційним духом, інтереси окремих господарств взаємопов'язувались на ринковій основі і були безкінечно далекі від того колективного господарювання, до якого вела селянство більшовицька партія. На Лівобережній Україні земгромади аж ніяк не були вихідною формою розвитку колективного господарства. У 1928–1929 рр. на Лівобережжі мали місце випадки переходу земгромад до статуту колективних об'єднань. На 1 липня 1929 р. до статуту колгоспів на Лівобережній Україні перейшло 40 земельних громад, що становило 0,49% від загальної кількості земгромад Лівобережжя [22, с. 28; 16, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 19]. Отже, селяни Лівобережної України не поспішали відмовлятися від перебування у складі земельних громад на користь перебування у складі колгоспів. Перспектива втратити статус самостійного господаря, якого членство в земгромаді не позбавляло, робила перехід до колективного господарювання непривабливим в очах членів громад. З переходом до суцільної колективізації, коли почалося масове знищення індивідуальних селянських господарств, земельні громади стали непотрібними властям. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію земельних громад у районах суцільної колективізації, а також у селах, де більшість бідняцько-середняцького складу людної охоплено виробничою сільськогосподарською кооперацією» від 25 лютого 1930 р. земгромади на Лівобережжі були ліквідовані [23, ст. 63-64; 6, ф. р. — 35, оп. 1, спр. 192, арк. 255, 256].

Видається, що вихід із ситуації, котра склалася на сьогоднішній день у сільському господарстві України, слід шукати на шляху реорганізації існуючих колгоспів у кооперативи вертикального типу. Подібні кооперативи, ми маємо на увазі земельні громади, вже існували в Україні. А, як свідчить наведений вище фактичний матеріал, земгромади були спроможні забезпечити розвиток сільського господарства по висхідній. Реорганізацією колгоспів у кооперативи вертикального типу можна досягнути відродження самостійних селянських господарств, які будуть кровно зацікавлені у підвищенні продуктивності, зберігши при цьому плюси великої організаційної структури із машинно-тракторним парком, переробними підприємствами, штатом фахівців.

Література

1. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Історія. [Частина 2]; Тези та повідомлення 3-го міжнародного конгресу українців. — Харків, 1996.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Дис. д-ра іст. наук. — Харків, 1993.
3. Земельный кодекс УССР. — Харьков, 1923.
4. Калиниченко В. В. Влияние революционных аграрных преобразований на формы крестьянского землепользования Левобережной Украины (1917–1923 гг.) // Вестн. Харьк. ун-та. — 1982. — № 225.
5. Державний архів Полтавської області.
6. Державний архів Сумської області.
7. Державний архів Харківської області.
8. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела орг. хоз. — Харьков, 1925.
9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — Харків, 1929.
10. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 — 1932–33 рр.). — Ч. 2. Організація земельної території. — Харків, 1929.
11. Вісті ВУЦВК.
12. Нове село: Орган Ніжинського ОПК, ОВК та ОПр.
13. Радянське село: Орган ЦК КП(б)У.
14. Селянин Харківщини: Орган Харківського окружкому КП(б)У та окрвиконкому.
15. Звіт Сумського окружного виконавчого комітету за 1927–1928 роки V (XIII) окружному з'їзду Рад. — Суми, 1929.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
17. Хіль І. Про земгромади // Полтавський селянин. — 1928. — № 1.
18. Машура С. Що являють собою наші земгромади та в чому полягає їхня діяльність // Полтавський селянин. — 1928. — № 8.
19. Каплунівський С. П. Берімо приклад із кращих земгромад // Полтавський селянин. — 1929. — № 2.
20. І. К. Конкурс сільського господарства в Могилівській окрузі, на Куп'янщині, Ізюмщині, Ніжинщині // Радянський селянин. — 1926. — № 18.
21. Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — М., 1991.
22. Місцеві бюджети України, 1927/28 р. // Статистика України. — Сер. 6. Статистика фінансів. — Харків, 1930. — № 183.
23. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — № 6, від. 1.